

Nesactium (Vizače u Istri), Curicum (Krk), Apsorus (Osor), Jader (Zadar), Asseria (Podgrađe kraj Benkovca), Varvaria (Bribir), Burnum (Šupljaja kraj Kistanja), Salona (Solin), Aequum (Čitluk kraj Sinja), Tilurium (Gardun kraj Trilja), Naron (Vid kraj Metkovića), Mursa (Osijek), Cibac (Vinkovci). Izvan gradova i vojnih logora važna osamljena mjesta i prometnice čuvaju brojne promatračnice (u drvu i kamenu), dok su zidine i kule branile sigurnost vila na ladanju (Dioklecijanova palača kraj Salone, III/IV. st.).

Iz biz. razdoblja očuvane su dogradnje na gradskim zidinama (Salona), vojne utvrde *kasteli* (Nesactium), kule i zidine zaselaka (Brijuni) i promatračnice na ribolovnim područjima (Toreta).

U razdoblju hrv. narodnih vladara fortifikacije se u kontinentalnom području grade na način starih slav. zemljanih nasipa, dijelom sve do XIII. st. (Mrsunjski Lug), iako se već poč. IX. st. spominju i zidane utvrde (Sisak). U Dalmaciji se izgrađuju utvrde i postaju stalna središta plemenskih župa (Knin, Klis, Nin).

U razdoblju XII–XVI. st. na obali i u kontinentalnim krajevima uz važne putove razvijaju se utvrđeni gradovi kao neovisne komune (Dubrovnik, Varaždin, zagrebački Gradec), dok se gradovi-burgovi povlače na nepristupačne vrhove braneći klance, planine i prolaze (Samobor, Oštrc, Kalnik, Okić). Osnovne pojedinosti obrane u gradu i burgu vrlo su slične, a mijenjaju se s obzirom na razvoj oružja (do XIV/XV. st.); sve je usmjereno na pojedinačnu obranu: teško pristupačan položaj s obrambenom kulom (Dobra Kuća), opkopi s pomičnim mostovima (Ozalj, Zadar), kruništa (Ilok). Zajednički život u gradu omogućio je bogatijima vlastitu obranu pa oni unutar grada podižu kule (Dubrovnik, Trogir). Obrambene jedinice činili su i samostani sa svojim karakterističnim položajima unutar grada (Dubrovnik) kao i oni na osami (Mljet, Lepoglava). Feudalci svoja povremena boravišta u gradovima utvrđuju kulama (Split) ili grade cijele kastele (Senj). Posljednje je utočište u obrani grada (burga) *obrambena kula*, a u obrani grada *citadela* (Krk), no nezinu ulogu preuzima i crkv. toranj ili cijela crkva (Vrboška) s prsobranima, puškarnicama, zidanim istacima. U razdoblju vatrenoga oružja niži obruč zidina s bastionom ili s više njih preuzima obrambenu funkciju (Cesargrad). U toku stoljetnih tur. ratova mnogi su utvrđeni gradovi srušeni da ne bi dospjeli u posjed neprijatelja. U novomu vijeku *tvrđava* postaje glavni i najznačajniji tip fortifikacije. Prema svojoj veličini služila je za obranu naselja, pokrajine ili čitave zemlje. Za obranu zagrebačke katedrale sagrađena je oko nje kasnorenesansna tvrđava (1512–20) sa šest kula kružnoga presjeka i dvije kvadratne. Najvažnija je utvrda Karlovac, podignuta 1579. Ističe se jedinstvenim položajem između triju rijeka, šesterokrakim oblikom s bastionima i opkopima najsuvremenijega franc. i španj. tipa, a flamanskim sistemom brana mogla je regulirati razinu vode u svim opkopima. Tom je utvrdom u kontinentalnoj Hrvatskoj otpočelo veliko razdoblje *bastionske fortifikacije* koja, sa zvjezdastim višestrukim bastionskim obročima, postaje osnovni tip obrane u nizinskomu dijelu Hrvatske u XVII. i XVIII. st. Impozantnim tvrđavama kao što su Osijek i Slavonski Brod završava dugi niz utvrda od prapovijesti do XIX. st.

Bastionske utvrde pojavljuju se i na obali, čak i prije negoli u zaleđu a djelo su vojnoga inženjera *Giangirolama Sanmichelija* (Zadar, kopnena vrata, 1543; Šibenik, tvrđava Sv. Nikole, 1540). Dok je u kontinentalnim krajevima Hrvatske, siromašnim kamenom, opeka već u XIV. st. građevni materijal za utvrde (Ilok), Sanmicheli je uvozi u dalmatinski krš za svoje najvažnije gradnje. *Michelozzo Michelozzi* planira obranu cijele Dubrovačke Republike, a njegovo su najpoznatije djelo zidine kopnene strane grada Dubrovnika s predizidom Minčete, koje je svojim oblikom i primjenom kazamata prvi takav pokušaj u vojnomu graditeljstvu uopće (1461). Gradsku obranu upotpunjuju i kule u okolici grada (Nehaj kraj Senja s osobitim oblikom puškarnica, *I. Lenković*, 1556). Obranu zaleđa preuzimali su svi osamljeni objekti: vjetrenjače, vodenice, zbjegovi, a osobito su dobro bili utvrđeni ljetnikovci sa svojim zaseocima u okolici Splita (Kaštela).

Tijekom XVII. st. nastaju u kontinentalnom području Dalmacije posljednje velike bastionske utvrde, dok su na otocima i uz more osobito brojni kašteli i kule; u XVIII. i XIX. st. niču i male tvrđavice (engl., franc. i rus. tipa).

LIT.: E. Laszowski, Hrvatske povijesne građevine, I, Zagreb 1902. — A. Lešić, Das Entstehen der Militärgrenze und die Geschichte der Stadt und Festung Brod a/S, Zagreb 1914. — G. Szabo, Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1920. — F. Bulić i Lj. Karman, Palača cara Dioklecijana u Splitu, Zagreb 1927. — Z. Vinski, Prilog poznavanju gradišta s osvrtnom na jedan nalaz u Podravini, HZ, 1949. — L. Beritić, Utvrđenja grada Dubrovnika, Zagreb 1955. — L. Katić, Veza primorske Dalmacije kroz kliški prolaz od predhistorije do

FORTIFIKACIJSKA ARHITEKTURA, Nehaj

pada Venecije, Starine JAZU, 1962, 51. — A. Faber, Antički bedemi grada Krka, VjAHD, 1963–65. — A. Deanović, Il contributo dei Sanmichele alla fortificazione della Dalmazia, Castellum, 1968, 7. — M. Zaninović, Burnum, castellum-municipium, Diadora, 1968. — B. Bačić, Prilog poznavanju prahistorijske gradinske fortifikacije u Istri, Adriatica praehistorica et antiqua, Zagreb 1970. — J. i T. Marasović, S. Mc. Nally i J. Wilkes, Dioklecijanova palača, I, Split 1972. — A. Horvat, Između gotike i baroka, Zagreb 1975. — M. Suić, Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb 1976. — M. Kruhek, Postanak i razvoj tvrđave i grada Karlovca, u zborniku: Karlovac 1579–1979, Karlovac 1979. — A. Deanović i I. Tenšek, Predzide dubrovačke Minčete u zamisli Michelozzija, Prilozi–Dalmacija, 1980. — L. Veronese jr., Castelli e borghi fortificati dell'Istria, Trst 1981. — M. Kruhek, Stvaranje i utvrđivanje obrambene granice na Kupi u toku XVI. i XVII. stoljeća, u zborniku: Vojna Krajina, Zagreb 1984. — Isti, Tvrđava u Koprivnici – povijesni i tipološki razvoj, u zborniku: Koprivnica – grad i spomenici, Zagreb 1986. — Isti, Povijest izgradnje koprivničke tvrđave, ibid. — Isti, Stari glinski gradovi i utvrde, Zagreb 1987. — L. Dobronić, Zagrebačka biskupska tvrđa, Zagreb 1991². — I. Mirnik, Srebra Nikole Zrinskog, Zagreb 1992. — M. Kruhek, Izgradnja obrambenog sustava Slavonske granice u tijeku 16. stoljeća, Povijesni prilozi, 1992, 11. A. De.

FORTIS, Alberto, tal. biolog i putopisac (Padova, 11. X. 1941 – Bologna, 21. X. 1803), opat. Školovao se u Padovi i Rimu. Istraživao je prirodu, nar. običaje i poeziju te starine koje je proučavao i u našim krajevima, Dalmaciji. Boravio je u Istri (1765), na Cresu i Lošnju (1770) i u Dalmaciji (1771–74, 1779–83). U svojoj knjizi o Cresu i Lošnju (*Saggio d'osservazioni sopra l'isola di Cherso ed Osero*, Venecija 1771) napisao je poglavlje o rimskim natpisima. Njegovo najpoznatije djelo *Viaggio in Dalmazia I. i II* (Venecija 1774) svojevrsan je vodič po Dalmaciji.

BIBL.: Put po Dalmaciji, Zagreb 1984.

LIT.: Ž. Muljačić, Fortisova putovanja po Dalmaciji, Mogućnosti, 1978, 10; 1979, 1. — K. Čvrlić, Putopisac kao metafora: Alberto Fortis u Skradinu i na Krki 1770/1772, Hrvatska revija, 1993, 2–3. V. Fo.

FORUM, u antičko doba kod Rimljana prvotno naziv za prostor oko kuće ili groba, potom za otvorenu tržnicu u sredini naselja, okruženu trijemovima i obrtničkim radionicama. Poslije se forumom naziva reprezentativan prostrani trg na kojemu se održavaju sastanci, skupštine i suđenja; oko foruma su izgrađeni hramovi, bazilike, vijećnice, trijemovi i sl. U manjim naseljima obično je bio jedan f., dok ih je u velikim gradovima bilo više. Najpoznatiji je *Forum Romanum* u Rimu, koji je očuvao spomenike iz svih razdoblja rim. povijesti. — Na našem području ostaci foruma nađeni su u Puli, Poreču, Zadru, Solinu. Budući da su takvi spomenici slabo očuvani i nedostavno istraženi, često nije moguće odrediti sadržaje i prostranstvo tih građevnih sklopova.

LIT.: M. Suić, Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb 1976. — Isti, Prošlost Zadra, I, Zadar 1981. — E. Dyggve, Izabrani spisi, Split 1991. J. Bil.

FORUM, skupina umjetnika (K. Angeli Radovani, B. Bahorić, R. Goldoni, K. Kantoci, F. Kulmer, I. Lovrenčić, E. Murtić, O. Postružnik, Z. Prica, N. Reiser, F. Šimunović i dr.) koja 1969. u okviru Centra za kulturu i informacije Zagreba osniva galeriju u kojoj se priređuju izložbe članova i gostiju iz zemlje i inozemstva (A. Kaštelančić, V. Lipovac, S. Čelić, M. B. Protić, O. Jančić, M. Berber, P. Hadži-Boškov, E. Vedova, J. Miró, R. Mortensen, R. Rauschenberg, J. Messagier), organiziraju izložbe u raznim zemljama (Italija, SAD, Švicarska, Norveška), tiskaju kataloge, mape grafika itd. God. 1970. osnovan je Studio Galerije Forum gdje se predstavljaju mladi umjetnici. Voditelji su bili *Mladenka Šolman* (1969–70), *Vlado Bužančić* (1971–75), *Željko Sabol* (1975–79) i *Višnja Knezoci* (od 1980).

K. Ma.